



RECENZÍÓ

Tegnap és mai „civil társadalom”

Fogalom-történelem, megújuló köntösben, röviden

A. GERGELY ANDRÁS¹

Bevezető

Már a korai ókorban, 1800 évvel ezelőtt kelt egyiptomi álmofejtő-könyvben áll a következő szöveg: „Államügyekről, közügyekről csak uralkodók, magas rangúak és hatalmas személyek (basileis, archontes, megistānes) jogosultak értelmezhető módon álmodni... – egyszerű magánemberek közügyekre vonatkozó álmai érvénytelenek, érdektelenek; legfeljebb akkor vehetők figyelembe, ha tömegesen jelennek meg, mert az egyes kisemberek (idiótai, mikroi) önmagukban semmit sem számítanak, csak a démos egésze mérvadó társa az egyes 'hatalmasoknak'” (idézi Hahn 1985: 13–14).

Államérdek, közügyek, magánemberek... – mintha egy politikai viszonyrendszer ma sem ritka összhangjáról, polgár és uralkodója, vagy korporatív szervezet és politikai állam kölcsönkapcsolatáról árulkodnának e sorok, másképp szólva a korai titokközösségekről és úrhatnáságokról, civilitásról és szakralitásról. Azaz – egy viszonyról, egy karakteres korszakról és annak változó dimenzióiról kell szót ejteni, ha a civil társadalom legátfogóbb tartalmait keressük.

A civil társadalom kérdésköre a nyolcvanas évek magyar társadalomtudományában kap ismét megtisztelő helyet, miután (a témakör egyik monográfusa, Molnár Miklós [1990] szerint) kétszázötven éves álmát aludta mind Nyugaton, mind pedig a kelet-európai régióban. A nyugati értelmezések nagyjából két csoportba foghatók össze: a polgári társadalom („société civile”) tradíciója és a jogiasult legitimitáció, a piacgazdaság és nem-klerikális, nem-katonai felépítmény áll egyfelől, s a Code Civil, az jogban megtestesült emberi szabadság valamint az állampolgári önszerveződés lehetősége áll a másik oldalon. Történetileg nyilvánvalóan egymásra épül e két aspektus, s jelentésük nyomtatékot kap időről dőre, mint például a hatvanas évektől kezdődő nyugati társadalmi mozgásokban, majd a hetvenes évek új társadalmi mozgalmában, s napjainkban már szinte a köznyelvben is mindannak intézménye és platformja, ami a „nem állami” szerveződések szimbolizálja.

¹ ELTE TáTK, Kulturális Antropológia Tanszék, címzetes egyetemi tanár, főiskolai docens, PhD, MTA PTI ny. tudományos főmunkatárs.



RECENZIO

A civil társadalom fogalma történeti okok miatt is legalább kétszintű: általánosságban azt a politikai közösséget takarja, amely szuverén jogi személyek által alkotott egység (társaság, képviseleti csoport, intézményes jogi státusz), specifikusan pedig a társadalmi tagoltságnak ama egységét, amely lokálisan határolható, amely önrendelkező helyi közösségek akarat- és érdekkifejezése által nyilatkozik meg (mint mozgalmak, ellenálló csoporttörékvések, antipolitikai szándékok, NGO-k stb.). A civil társadalom fogalmában tehát található a „nagy-társadalom”, a makrogazdaság egy történeti típusa, az erre épülő társadalmi rétegződés és etika, egzisztencia és létfilozófia (lásd számos összefüggését klasszikusan Hegel, Marx, Max Weber munkásságában, azóta meg százakéban...!), valamint a helyi érdek, a lokális értéktér, a horizontális tagoltság és kapcsolatrend újkori tapasztalata egyaránt; s kiegészítésül még az olykor egyházi bázisközösségeket is ide vehetjük.

A helyi társadalmak „helyi értéke” mindenkor az igazgatási-államszervezeti besorolási státustól, illetve a lakópolgárok önmeghatározási, reprezentálódási hajlandóságától és lehetőségeitől függött – már ami kívülről, a politikai hatalom felől nézvést fontos volt belőle. Belülről persze ez az értéktér tágasabb, tartalmasabb, hagyományosabb, illetve a szó legtágabb értelmében közösségibb. A közösségi, lokális tér belső tagoltsága azonban mindig önálló szerveződéseket, együttműködési viszonyokat, konfliktusokat és konszenzusokat is jelent. A mikroszintű társadalmi bázis egyébiránt lehet gazdasági és politikai szerepköre szerint kisebb vagy nagyobb korporatív egység, érdekképviselő vagy elsődleges közösség, rendszerint a helybeliek „állampolgári minőségétől”, rétegzettségétől függően. Éppen ezért helyiek és idegenek megkülönböztetése létérdeke volt már minden archaikus közösségnek, „primitív társadalomnak” sok évezrede, s korántsem csak települési okok miatt, hiszen földrés és sziget, birodalom és periferiái, falusi vagy városi terület magában véve még nem helyi társadalom – ehhez további jogi, gazdasági, politikai és igazgatási funkcióegyüttes, egyezmény, szokásjog vagy viselkedési norma is szükséges. Autonóm szervezet kellett legyen a települési egység, egyúttal politikai és kulturális entitás, s egészében nem csupán uralmi szervezeti egység, amely jogilag kodifikált sajátosságokkal, hivatalnokgárdával, intézményesített csoportérdekekkel, javadalmakkal működik. Sőt, a civiltás eredetileg nem a rendies társadalmakban alakult ki alapvetően, ahol a jogok öröklődőek voltak és elvitathatatlanok, hanem ott, ahol a civil a civist, a civiltás élvezőjét, vagyis a városlakást és a városi polgári világot élvezhette, s megteremthette a szerződéses társadalmat, amelyben a jogok megszerzhetőek és változóak voltak, de mindenképp egyezményes feltételek közöttiek, „konszenzuálisak” és belülről is, államjogi normák felől nézve is rétegződőek.

A civil társadalom mint fogalom kétségkívül az újkori Európa vagy a főzárkózni törekvő harmadik világ terméke, amikor a kapitalizmus és az azt megelőző társadalmi korszak politikai intézményesültsége belső okok révén megváltozik, s egyúttal kiindulópontja annak a demokratizálódási folyamatnak, amelyben a politikai állam eltávolodik, leválik a polgári társadalomról. Majd e duális struktúrában, a köztük ki-



RECENZIO

alakuló köztés szférában kap helyet a korporatív, érdekképviseleti közvetítő mechanizmus sokféle fajtája-formája, melyek idővel a civilségnek önállósulási teret is adtak.

A polgári társadalom és a politikai állam elválása nemcsak egy térbeli struktúra-változás vagy uralmi státusváltó időszak, hanem új minőségű korszak előjele, amelyben a kétfelé bomló államegység (egyházi és világi hatalom) és a társadalom között a politikai intézmények egy új, relatíve önálló típusa jön létre. Már Hegel szerint is az abszolút egyén, a független magánember és a központosított állami akarat-érvényesítés között kapott helyet a gazdasági és a polgári érdekközvetítési mechanizmusban, a kialakuló nemzetállami berendezkedésben. Ennek európai hagyománya alighanem a középkorban gyökerezik, amikor a gazdasági és társadalmi integráció kölcsönhatásban (kohézió és ellene való védekezés megteremtésében, népvándorlások és asszimilációs kényszerek hercehurcájában) vannak jelen. A középkori nyugati város (nemegyszer a mai kelet-európai falunál kisebb, tagolatlanabb település, de várfallal körülvéve, vagyis „váras hely” mivoltában) az ókori mintájára a szolgaságból a szabadságba emelkedők telephelye, egyházi és rendi érdekek politikai centruma lett, „testvéri közösségek”, céhes iparok, birtokos polgárok jogilag is intézményesített communitas. S míg az ókorban csak akkor jött létre a község fogalma az állammal szemben, amikor a város (mint lokális képződmény, önálló entitás) beolvadt a birodalomba – amely azután egyre jobban megfosztotta önállóságától –, addig a középkori városok helyi társadalmi már kezdetől fogva számos (egymás számára kölcsönösen) idegen ember gyűjtőhelye lett, viszont első pillanattól kezdve szervezeti-funkcionális értelemben vett államalkotó „commune” volt – szemben olykor a földbirtokos vagy egyházi álladalommal. Az antik poliszban az egyén csak mint nemzetségének tagja lehetett polgár, s a legtöbb gyarmati hódítás úgy zajlott le, hogy rituálisan, mesterséges tagoltság biztosításával telepítették le a más törzsbelieket vagy hadifoglyokat. A középkor jogi értelemben testületnek számító politikai communitasai azonban kiváltságok és kötelezettségek őrzését és védelmét kapták kézhez. Legitim hatalmat tehát; viszont velük szemben ott állt a polgárok másodlagos szervezetének „jobbitorló” tömege (a „campagna communis” politikai szervezete, amely nem tartozott a város szervesnek és legitimnek tekintett egységéhez, vagyis „vidéki” volt és maradt). Ez a tagoltság, „köz(ös)ségi” és községen kívüli hierarchia jellemzi a falutelepüléseket szerte Európában a középkor évszázadaiban, de Kelet-Európában és még keletebbre még szinte ma is. (Emlékeztetni érdemes „a rendtartó székely falu” jelképes és tényleges rangjára, hagyománykövető és önálló, rendszeren belüli rendszert megvalósító tüneményére, a szerb zadruga vagy a palóc nagycsalád szervezeti formájára!).

A civil társadalom öntörvényű és szuverén históriája persze nem azonos a helyi társadalmakéval. A politikatudomány vagy a filozófiatörténet klasszikusainak elemzése valamelyest megvilágíthatja a társadalom egyes alrendszerének funkcionális, történeti, szociológiai felfogáshistóriáját (utalok itt Benjamin Constantra, Herderre,



RECENZIO

Locke-ra, Rousseau-ra, Hegelre, Marxra, Weberre, Habermasra, vagy akár Hajnal Istvánra és másokra is), mindemellett a jogi és igazgatási (Maine, Bibó István), a kultúratörténeti (Hobsbawm, Burke, Bahtyin, Elias, Shils stb.), az antropológiai és a társadalomnéprajzi, ifjúságkutatási és mozgalmi szakirodalom is kellőképpen árnyaltan kontúrozza azt a lokális szférát, amelyet a modern „civil társadalom”-felfogás használ.

Természetesen más fogalmi képpel operál a gazdaságtörténet, mással a politikai-igazgatási logika, megint mással az érdekképviseleti, ismét újabban a polgári engedetlenségi, eltérővel a néprajzi-kistáji és így tovább. Ezt a szemléleti sokrétűséget azért szükséges hangsúlyozni, mert korunkban egymásra épülő, egymást át- meg átszövő, egyre gazdagodó fogalmi térbe kerül ma a civil társadalom fogalma, s immár nélkülözhetetlenné kezd válni egy újabb szintézis, amely kölcsönös függésrend részeként tárgyalja a civil társadalmak belső struktúráját, „mi”-tudatát, egységeinek egymáshoz viszonyított szuverén rendjét, s így egyebek mellett arra is fényt derít, milyen kohéziós erő, miféle értékstruktúra tartja össze a lokális egységeket, miközben ezek a politikai társadalom szintjén globális communitasként („glokálitásként”) konstituálódnak. Világfalu lett mindez, s abban számtalan külön-külön álló és küzdő, érvényesülő és elnyomatást elszenvető néppel, fölbomló családi-rokonsági struktúrával, változó és átalakuló szomszédságokkal stb.

Az alábbiakban a kortárs politikatudomány, s abból is a magyar nyelven elérhető szakirodalom rövid szemlészésére teszek kísérletet. Az elmúlt évtizedben jelentős cikkek, közelítő elemzések, parázs viták és alapozó kötetek próbálták körülírni a civil társadalom fogalmát. Mindezek átfogására és összehasonlító elemzésére nem vállalkozhatok, érdemben a megjelent kötetnyi munkákkal sincs módom itt vitába bocsátkozni vagy azokat méltatni; így szükségképpen kiemelem a jelentősebb gondolatmenetű, megfontolandó szemléletű politikatudományi írásokat, s reflektálatlanul hagyom a civil társadalom általánosított értelmében (mint „polgári társadalom”) illetőleg specifikus szubkultúráként (mint „egyesületi, helyi törekvés, NGO) fogant publicisztikai vagy társadalomelméleti munkákat, s még inkább a „civilek hatalma” fogalomkört, melyet egy befejező részben idézek majd föl.

Fogalomtörténet és a jelen kívánalma

A civil társadalom fogalma ismereteim szerint Szabó Máté 1980-as nagylélegzetű dolgozatában („Societas civilis” és „bürgerliche Gesellschaft”) jelent meg elsőként úgy, mint a citoyen-burzoá különbség filozófiatörténetileg is problematikus esete. Az állampolgár és a magánember, a liberális állam és a „polgári társadalom” kategóriái, a „societas civilis” (polgári társas körök) és a „bürgerliche Gesellschaft” (maga a polgárivá érett társadalomszervezet) különböző jelentésárnyalatai már úgy mutatkoznak ebben a kontextusban, mint a politikai hatalom legitimitásának kérdései.



RECENZIO

Mintegy a kérdéskör még finomabb elemzését folytatja ugyanó (Szabó 1980b), alighanem pontosítva a szárnyát bontogató magyar politikatudomány fogalmi képét a politikai állam feladatvállalásának és a polgári emancipációnak, a tőkés gazdaságnak és az individualitásnak néhány felfogásmódjáról. (Ez alapvető tanulmány és a szerző 1981-es Világosság-beli cikke az „éjjeliőr államról”, izgalmas kontrasztot nyújt a Kolosi Tamás – Papp Zsolt (1973) elemezte társadalmi struktúra-képhez, a felépítményhez, a proto-historikus nyilvánosság-képhez viszonyítva).

Molnár Miklós (1982), a Genfben élő egykori történész-politológus egy alapozó dolgozatában a civil társadalom fogalmának homályait elemezve megállapítja, hogy az filozófusok elmékedéseiből és tapasztalataiból jött létre, akik az ideális társadalmat keresték, hogy az ember a természeti állapotból kiléphessen. Ugyancsak a polgári társadalom és a politikai állam közötti képviseleti szférát taglalja Papp Zsolt a hegeli jogfilozófia marxi kritikáját, illetve magát a hegeli „polgári társadalom”-felfogást bemutatva, s bár kitér a köztes szféra képviseleti szerepére, ugyanakkor Marx, Weber és Merton kapcsán a társadalmi „közép” történeti bürokratizálódásának, rendiesedésének esélyeit veti föl (Papp 1982: 188–222). Ez is izgalmas szempont: egy társaság, ha polgári, már középosztályosodik-e, s egy másik, ha német vagy holland, brit vagy amerikai elit képviselete, vajon „deklasszálódik-e”, amennyiben polgári mivoltát a mindenkori hatalom ellen fogalmazza meg, vagy épp arra építi...?

Ugyancsak a közép, mégpedig a „hiányzó közép” elmélete tűnik fel Szűcs Jenő 1983-as Vázlat Európa három történeti régiójáról c. kötetében, amely nem közvetlenül a hegeli, illetve a szocialista társadalmi struktúra összefüggései, hanem földrésznyi történések alapvonalai közt tárgyalja regionális sajátosságainkat, a térségi modellek keretei és ezek kölcsönhatásai között. E felfogásban a társadalmi modernizáció a civil társadalmi erőterétől, a politikai kultúra tradícióitól is függ; elsősorban a Bibó István életművére épülő, a társadalmi struktúrát belülről áttekintő, „a szabadság kis köreit” kereső szemléletről van itt szó, amely egyike annak a kulturális folytonosságot kutató és történeti „hosszú trendeket” elemző törekvésnek, amelyet oly kevesen követtek.

A nyolcvanas évek közepéhez közeledve a magyar politikatudomány lényegében két csoportra szakadt: egy struktúrát vizsgáló, a társadalmi törekvéseket marxista eszköztárral „helyére tevő”, illetve egy flexibilisebb, asszociatívabb módon gondolkodó csoportra. Az előbbieket a marxizáló, osztálykategóriákban elrendező szemlélet hívei, statisztikákra alapozott makrofelvételeik ma már inkább kordokumentumok, s a civil társadalom fogalma legfőképpen osztályharcos minőségben, „nyugati” polgári világok tükréként jelenik meg munkáikban. A minősítés nélkül (sőt!) másodikként említett, társadalomszervezeti és életvilág- vagy nyilvánosság-fogalmak közepe áttekintést adók közé tartozik elsősorban Gombár Csaba (1989), akinek politológiai esszéi a régi történeti, politikaelméleti és politikai antropológiai forrásmunkák közötti bolyongást, a kötetlen meditációt, az áthallások és továbbgondolások folytonosságát tükrözik, párhuzamban vagy belső vitában a kortárs politikai gondol-



RECENZÍÓ

codás nagy, rendszerező elméleteivel. Papp Zsolt is ide érkezik, párban-kollegialitásban Gombárral, bár újtjáról az új legitimitás és a mozgalmi ideológiák német iskoláiból hoz mintát, melyek áthatják később több kötetét is. A nyugati szakirodalom recepciójában Ágh Attila (1984) jár élen, *A politika világa* című kötete úttörő összefoglalása Althusser, Poulantzas és Gramsci témánkra vonatkozó írásainak, valamint a kortárs nyugati szerzők számos reflexiójának. Ágh szimpla osztályelmélet felől a távolságtartó, normatív szempont nélküli kitekintései idővel a marxista elemzések egy izgalmas szférája felé fordulnak (gondolok itt például Hobsbawm munkásságára és Ágh leggyakoribb politikaelméleti hivatkozásaira), egyben új útirány alapozása is. Fölhívja a figyelmet például a „primitív lázadók” szerepére (ez Hobsbawm fogalma az angol ludditákra, magyar betyárookra, szicíliai maffiára), a civiltársadalmi törekvések lokális hagyományaira, amelyek a merev társadalmi rétegződés képzetével szemben a hagyományban, a tradíció erejében megnevezhető politikai kultúrát és mentalitást tükröznek, valamint arra a mozgalmi (nemcsak marxista értelemben vett társadalom-megmozdulási) szférára is figyelmet irányít, amelyek egy évtizeddel korábban a nyugati politológia egyik fő érdeklődési területévé váltak (államiság vs. politikai rétegződés, gyarmatosítotttság vs. felszabadulás, indoktrináció vs. deterritorializáció, hierarchikus függés vs. kollektív interdependencia stb.).

Ugyanebben posztmarxista és posztstrukturális irányban lép tovább Szabó Máté is, akinek fontosabb munkái a nyolcvanas évek közepétől az új típusú társadalmi mozgalmak (mozgások, tiltakozások, ellenállások) jelentését és jelentőségét elemzik (Zöldek, alternatívok, környezetvédők 1985). Ez a civil társadalom spontán nekilendülő aktivitással opponálja az államot, bázisközösségek szintjén védekezik az állami beavatkozás ellen, önszervező és polgári engedetlenségi technikákkal küzd az intézményesültség ellen... – ennek folyamatát, külföldi és hazai gyakorlatát vizsgálja több opuszában, s ezzel a kortárs civiltársadalmi mozgalmak hazai megismertetésében talán a legjelentősebb szerepet vállalja.

A civil társadalomról szóló hazai recepció és kutatói szempontrendszer 1986-tól szélesedik ki, részben összefüggésben a Bibó-életmű megjelenésével, részint a hazai önszerveződések megsokasodásának, politikai problémává válásának eseménytörténetével. A „körök kora”, az ifjúsági tömegek helykeresése, érték váltása, szocializációs konfliktusai és útkeresési gyakorlatuk megújulása mind az ifjúságkutatók, mind a kortárs irodalmárok, mind pedig a kríziskezelésben érdekelt politikai körök számára új kérdéseket vet fel, olyanokat, amelyek az önszerveződésnek, a polgári engedetlenségnek és a generációs problémák megfogalmazóinak Nyugaton már ismerős, ám idehaza igencsak hiányzó megoldások felé mutatnak. A korszak hazai elemzései ugyancsak körök, klubok, szakmai vagy életkori csoportok, illetve egyes orgánumok vidékén kapnak nyilvánosságot (hely hiányában talán elég itt utalni a Rakpart Klubra, a BME 405-ös Körére, az ef-LAPOK-ra, az Ifjúsági Szemlére vagy a Kéri – Stumpf vezette szocializációkutatás akkoriban publikált eredményeire; továb-



RECENZIO

bá hivatkozni kell Dicházy Bertalan, B. Kiss Tamás, Balázs Magdolna, Persányi Miklós, Bilecz Endre, Bozóki András, Szabó Máté és Ágh Attila számos korabeli írására, amelyek – Ágh Attila kifejezésével – a „védekező társadalom” megnyilvánulásait rendszerezték). De ide tartozhatnak szociográfusok, közösségkutatók, népfiókola-szervezők, az önkormányzatiság és a helyi társadalmak kutatásának témaköre, melyek az érdekeltség és érintettség problémaköreit épp a vidéki, falutelepülési, önéleztető közösségi mozgásokban látták meg.

Gondolati irányok vagy szerzői névsorok szaporításával azonban nem sokra megyünk. A „civil társadalom” működését, immáron nemcsak történeti, hanem aktuálisan politikai értelemben vett leírását a nyolcvanas évek során szinte hiába keressük olyan elvitathatatlanul jelentős elemzők szótárában, mint amilyen Gombár Csaba, Schlett István, Hankiss Elemér, Lengyel László, Pokol Béla vagy Bruszt László, Szabó Miklós vagy Kornai János – elnézést a felsorolásból kimaradóktól –, holott a maguk kérdéskörökben, szakterületein egyként azt a társadalmi jelenség-együttest írták körül, amit a civil társadalom talpra állása esetén mint kívánatos állapotot képzeltek el. Magyarán: amikor Hankissnál a „második társadalomról” van szó, Bruszt a többszólamú politikai rendszert és a korporatív megoldásokat keresi, Bihari a fordulat és reform esélyeit latolgatja, Kenedi János vagy Kis János a demokratikus ellenzék válságát elemzi, Szabó Miklós a nemzettudat-problémákon rágódik, vagy amikor a SZE-TA és a CHARTA keletkezik, akkor szintúgy a civil társadalomról szól mindegyikük. Hanák Péter, Szabó Dávid, Szilágyi Ákos, Papp Zsolt, Csepeli György, Niedermüller Péter vagy Hegyi Lóránt nem kevésbé keringenek e fogalom körül, mint Konrád György, Juhász Pál, Szabó Ildikó, Szelényi Iván, Galasi Péter vagy Márkus István, Solt Otília vagy Krassó György, Thoma László vagy Verebélyi Imre, Kamarás István vagy Varga Csaba.

Nem folytatom. Könnyen vádolható vagyok ma már azzal is, hogy a politikai változások élményével terhelten, visszatekintve abban is tartalmas kezdeményezést és önszerveződést látok, ami csupán szakmai ambíció, kollektivitás-igény, közbotrányokozás és filantróp gesztus volt. Annyi bizonyos, hogy a nyugati elemzők hivatkozta magyar szakirodalom leggyakoribb évszáma 1987 volt, épp az az időpont, amikor már a Szolidaritás állambomlasztó mozgalma kezdte önerejét is felélni; amikor a Magyar Tudomány hasábjain az Ágh Attila kirobbantotta civil-társadalom vita áthömpölygött a cenzúra radírja alatt. E korszak jellegadó dolgozatai az érték, a cél és az eszmény, az elérendő és az újratereztendő civil társadalom-fogalommal operáltak, jobbára olyan kontrasztot sugallva, amely a válságperiódusába belezökkent államszocializmus számára talán nemcsak jövőt, de bizonyosan a megmaradás és folytathatóság perspektíváját sugallta.



RECENZÍÓ

A kiterjesztés és a jelen

A gazdasági és a politikai reform óhajta, illetőleg a társadalmi szerveződésfolyamatok magyarázásának, mentésének szándéka érzékelhető azokon az írásokon, amelyek a politológiai elemzések formájában először inkább szűk szakmai, majd szélesebb, társadalmi kör elé kerültek a nyolcvanas évek végén. A Magyar Tudomány folyóirat civiltársadalom-vitája – a vitaindító dolgozat (1987/1. szám) szerzője, Ágh Attila szerint is – a politikai intézményrendszer belső (és főleg: konszenzusos alapú) reformjával és a társadalom demokratikus kezdeményezéseinek, igényeinek taglalásával tett igazi lépéseket a fogalmi tisztázás felé. A civil társadalom fogalma – a jog, a gazdaság, a szociológia és a történettudomány felől nézve – a kisközösségek, a helyi demokratikus szerveződések, a társadalmi megmozdulások és a mentalitások tapasztalati és történeti valóságával kerül párhuzamba. Az állami és a magánszféra viszonya, a túlkoordinált politikai és gazdasági szervezetrendszer integrációs válsága, valamint a „politikai embernek”, az „államosított személyiség” (Szabó Ildikó [1992] politikai szocializációs kifejezésével) „privát emberré” visszaválttatása olyan kifejezett célokként fogalmazódtak meg, hogy lehetővé vált annak szóvá tétele: a depolitizálódott társadalom repolitizálása megkívánná egy közvetítő közeg beiktatását a „politikai fent” és a „társadalmi lent” közé; vagyis a civil társadalom szükségessége egyre inkább vitathatatlanná vált, egyúttal ennek alkotmányos és jogi garanciáit is szorgalmazni lehetett.

Ágh Attila e cikkében a „duális társadalom” (a hatalom kontra polgárok) képet „triálissá” tenni javasolja, a marginalizálódottakra, a szerényebb alsó-közép szinten élőkre és ezek politikai reprezentálódására gondolva. E strukturális szempont mellett a civil társadalom védekezését értékeli az állammal szembeni viszonyban, azt kérdezve: van-e egyáltalán, s ha van, milyen erős a civil társadalom hazánkban? (Tézisét előkészítte Fricz Tamás [1987]: Az individualizáció esélyei cikke; Bruszt László [1987]: A több szolamú politikai rendszer felé és Pokol Béla [1986]: Alternatív utak a politikai rendszer reformjára, valamint Kolosi Tamás és Gombár Csaba néhány elméleti írása, amelyekben a polgári-intézményi-érdekképviseleti-bürokratikus közép szint is kitüntetett helyet foglal el.) Ágh hangsúlyozza a strukturális tényezők mellett a dinamikus, innovatív momentumok jelentőségét, a formalizált („közigazgatási”) megközelítés mellett az értéktartalmakra odafigyelő politikai gondolkodás szükségességét.

A vitára vállalkozók közül Szabó Tibor az állam és a társadalom viszonyának jogi-történeti előképeit rajzolja meg (Védekező társadalom. 1987). Az elidegenedés jelenségét, a köz- és a magánélet szétválását, Gramsci felépítmény-elméletét és a hegemonia kérdését, végül a legitimitás problematikáját hozza be a vitába. A valódi vita, a tételes kemény érvek sorolása Urbán László vállalkozása volt (A túlmunkával védekező társadalom, 1987). Urbán szerint Ágh eltúlozza az intézményi struktúra belülről való reformálásának reményét, feledi, hogy a civil társadalom gazdasági sze-



RECENZÍÓ

repnyerése éppoly fontos, mint a politikatudomány ez újdonságként fölfedezett képződménye; sérelmezi, hogy Ágh nagyobb önállóságot szorgalmaz, de óv a liberális illúzióktól, az állam végleges kiűzésétől a civil szférából. Holott épp a második gazdaság önszervező lendítőereje az, ami a túlsúlyos politikai beavatkozást tompítani tudja – ha tehát egyáltalán értelme van a „társadalom-centrikus” felfogásnak, az állam túlzott mindenhatóságát elvető érték-szempontra, akkor annak valódi (bár igen szűkös) tere a gazdaságban és a védekezés más nempolitikai szférájában van.

Ugyanebben a folyóiratszámában éppen Szabó Máté értelmezi a „védekező társadalom előőrseinek” szerepét, mondván: „az autonóm társadalmi mozgalmak és a modern polgári társadalom kategóriái összetartoznak” (Új társadalmi mozgalmak – A „védekező társadalom” előőrsei? 1987). Kifejti, hogy az alapvető (polgári, munkás-) mozgalmak nyomában nőik, parasztok, regionális törekvések, egytémás (speciális avagy single-issue), alkoholelleses, környezetvédő és más megmozdulások jelentek meg, amelyek a régi mozgalmakhoz és a politikai rendszerek stratégiáihoz képest alternatív, védekező jellegűek lettek. Széles szakirodalmi bázison elemzi a hatalmi-elosztási tevékenységi területeket, a posztmaterális értékek és érdekkötöttségek alapján megfogalmazott programok jellemvonásait, az ideológiai alapú és életreform-mozgalmakat, a kifelé és a befelé orientált (intézményes illetve életreform-) törekvéseket, a növekedési mintákat és az alternatív modell szervezeti sajátosságait, jellegzetes akcióformáit.

Ugyancsak e folyóiratszámában publikálta hozzászólását Kiss Mária Rita (1987) („Civil” és „más” társadalmak), aki a nyugat-európai és a kelet-európai „másság” jeleit a közép- és a kulturális vagy pártszerű szerveződések intézményes, nyilvános és individuális alapjain mutatja ki. A társadalmi ellenőrzés, a csoportszintű felelősségérzet és aktivitás fontosságát mint lehetséges felismerést fogalmazza meg, mint szembeszállás esélyét a „szovjeto-kommunista akkulturáció” (Molnár Miklós kifejezése) kelet-európai következményeivel. (Molnár cikke egyébként: *Système communiste et société civile*, 1985.)

A hozzászólások áttekintésére vállalkozik ezt követően Ágh Attila (Politikai reform és civil társadalom, 1987), aki a duális és triális társadalomkép, a mozgalmi szervezetek és a szervezett mozgalmak összefüggései mellett rámutat, hogy a civil társadalom intézménye esetleg hiányozhat a politikai rendszerből és a társadalomszerkezetből, mégis: él, vagy föléleszthető, demokratikus és „innovatív-kreatív szerepének érvényesítése a politikai rendszer egészével szemben annak intenzív formájára való áttérésben” nemcsak fontos, hanem döntő jelentőségű, mert a „kispolitika kihívása” átmenetet követel „a monolitikus-monopolisztikus hatalomgyakorlásról a hegemonisztikus hatalomgyakorlásra való átmenetre”.

Az Ágh Attila cikke által kiváltott vita nem is annyira tudományos továbblépés szempontjából volt korszakos, hanem mert „piacképesség” tette, nyilvánosság elé hívta és ezzel legitímálta a civil társadalom fogalmának hazai értelmezhetőségét, s a társadalmi mozgások magyarázásához új kaput nyitott. E kapun azután sorra jöhet-



RECENZÍÓ

tek be a kortárs nyugati teóriák, s a közérdeklődés szótárába is bekerült a civil társadalom. A nyugati elemzések közül érdemes kiemelni Szelényi Iván munkáit, amelyek akkor már mintegy két évtizede a regionális sajátosságainkat érintő kérdésekről szóltak, és a modellértékű rendszerelemzést is szorgalmazták. Ugyancsak a társadalomelmélet államszocializmusbeli hiányosságaira és a civil társadalom lokális szerveződésére hívta fel a figyelmet Andrew Arató, a magyar származású amerikai politológus budapesti előadása (1987 februárjában), amelyben a lengyel társadalom és a politikai rendszer aktivitásformáit írta le a civil társadalom metszetében (Civil társadalom, társadalomelmélet és államszocializmus. 1987). Carl Schmitt, Habermas, Offe, Luhmann és Staniszkis írásai alapján a szociokulturális szféra és az életvilág jelentőségét mutatta ki, a legalitás, a gazdasági koordináció és az érdekek aggregációja, valamint a szuverenitás poszttradicionális értékterét vázolta föl Arató ebben az írásában. Ez a fogalmi háló lehetővé teszi, hogy Arató nemcsak a „társadalom-az-állam-ellen” paradigmát mutatja be, hanem a védekező stratégiákat, a tradíciókat, a társadalom és a hatalom illuzórikus egységét is megkérdőjelezi, utalva azokra a belső repedésekre, amelyek a konszenzusok, a történelmi körülmények, a jóléti állam reflexív taktikái és a jogállamiság szempontjából megfontolandók. Összegzésében az egymástól eltérő „meta-identitások”, az önkorlátozó radikalizmus, a politikai kultúra nemzeti jellegzetességei alapján a civil társadalom restaurálásának szükségességét nyilatkoztatta ki.

Ugyancsak a 87-es év akadémiai konferenciáinak egyike, a modernizálható állam és a rendszerváltás körülményeit elemző szociológiai tanácskozás vetette föl a civil társadalom esélyeit. A Gáthy Vera által kötetbe szerkesztett tanulmányok (State and Civil Society, 1989), szám szerint tizenhat írás Kínától, Indián át, a tacherizmusig és a Bibó-, Polányi-, Foucault- és Habermas-elméletekig számos átmenetet, megannyi hatalmi és gazdasági, civilizációs és mozgalmi példát elemez, amelyek a társadalomfejlődés lehetőségét és a nagy átalakulás politikai feltételeit körvonalazzák.

„Változás és állandóság” volt a tárgya a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1987-es konferenciájának is (megjelent a Kör kiadásában, magyar nyelven, 1989-ben, 218 oldalon). Az előadók a modernizációs törekvések, a polgárosodási tendenciák historikus előképeit vizsgálták, a közjólét, a parlamentarizmus, a tolerancia, a vállalkozás, a tulajdonjog és az értékvilágok kérdéseit taglalták, utalva arra, hogy a „magyar société civile” megteremtése a hazai társadalom válasza kell legyen a politikai kihívásra. Talán méltatlan lenne a rangos és izgalmas előadások közül bármelyiket is kiemelni, ezért csupán utalok a legmegindítóbb írások némelyikére, Faragó Bélára, Péter Lászlóra, Szabó Miklóssra, Karády Viktorra és Kemény Istvánra.

Kemény Istvánt már csak azért is érdemes itt említeni, mert ugyanebben az időben írta Polgárosodás – polgárjogok nélkül című tanulmányát (megjelent a Közletről s távolból. 1991), amelyben a magyar polgárosodás előképeit keresi vissza Locke, Hobbes, Eötvös József, az antikvitás és a középkor civil társadalom-felfogásában, hangot adva annak a véleménynek, hogy a civil társadalom merőben európai kép-



RECENZIO

zödmény, amelyben a polgárosodás és az egyenlőség, a politikai szabadság és az individuális érdekérvényesítés éppoly fontos, mint a jogrend, a törvény garantálta legitimitás. Külön is kitér arra, hogy a civil társadalom az államtól független szféra, de legitimitása elsősorban gazdasági alapú lehet, (kiemeli a vállalkozások fontosságát a nyolcvanas évek Magyarországnán), s hogy a hazai polgárosodás befejezésének régtől megkésett folyamatát lehetetlen lesz véghez vinni a politikai intézményrendszer változtatása nélkül.

Mindeme kérdéskörök visszatérnek Ágh Attila 1989-es kötetében (*Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában, 1989a*). Méltatlan lenne ehhez az oszlopos munkához e rövid ismertetések sorába illeszteni néhány értékelő mondatot. Aki kezébe veszi e munkát, fogalomtörténeti szempontból alighanem az eddigi legteljesebb elemzéssel találkozik, a legimpozánsabb szakirodalmi áttekintést kapja. Ágh Attila (1989b) e kötetét szinte kiegészíti a valamivel később megjelent, részleteiben már publikált (pl. Tiszatáj) *A századvég gyermekei* című kötettel, melyben a kortárs folyamatok, az átmenet fázisai kerülnek nagyító alá. Nem volt ugyan ekkor már útválasztó vagy úttörő, de szerepe az ideológiai, világgazdasági, fejlődélméleti és elmaradottság-fogalmi körben alapvetésként szolgáltak.

A civil társadalom és a liberális állam, a magyar polgárosodás kezdeményei és csökevényei szolgáltak témául Gyáni Gábornak (1991), aki a „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén c. írásában az egyesülési jog, a társadalmi körök és egyesületek, a nemzetiségi és iparosi egyletek önszegélyző, korlátozásmentes, demokratikus fórumként és nyomásgyakorló erőként szolgáló szervezetiségét mutatja be.

Ugyanezek hiányát, szárnyaszegett törekvéseit széleskörűen ismertté tette Han-kiss Elemér diagnózisainak és kelet-európai alternatíváinak áttekintése. Konrád és Szelényi alaplunkái, Magyar Bálint és Sólyom László részlelmzése (hogy másokat itt most ne is említsek) kiterjesztették a hazai civil társadalom-fogalmat, melyből ekkortól már Juhász Pál, Lengyel László, Bilecz Endre, Csanádi Mária, Bruszt László, Miszlivetz Ferenc, Schlett István, Magyar Bálint, Demszky Gábor és sokan mások a maguk jóval komplexebb részrendszereit alkották meg-

Érdekes módon a fölvetődő kérdések és válaszok nem elégtették ki Márkus Máriát (1992), aki „A szükségletek politizálódása” címen tartott előadást 1992-ben a Szociológiai Intézetben (ennek szövege, kiegészítve megjelent a Szociológiai Szemle 1992/3. számában), s úgy nyilatkozott, hogy a jóléti állam krízise éppoly fölveti a „jogok és kötelességek problematikáját”, mint a politikai nyilvánosság és a fennálló társadalmi szerződéseket áthágó mozgalmak. Hegel felosztását (a szükségletek, a társadalmi osztályok és korporációk, valamint a publikus intézmények civil szféráját) Habermas és Hannah Arendt teóriáival egészíti ki, az integráció, a participáció, a plurális vagy homogenizált érdekszférák kérdéseivel. Szerinte a civil társadalom szabad, partikuláris és asszociációs-szervezeti hálózat; nem „állam nélküli” társadalom, nem államellenes magánszféra, hanem polgári jogi egyenlőségen és ér-



RECENZÍÓ

dek-pluralitáson nyugvó, strukturált, átlátható és kollektív identitást artikuláló jelenség, amelynek szükségletei éppoly jellegadóak, mint e szükségletek biztosításának államostított privilégiuma volt. Érdeemes persze említeni, hogy akár csak a történettudomány területén, a filozófusok körében, a korai politikai gondolkodás-történeti munkákban vagy az ideológiai vitakötetekben is megjelent Heller Ágnes, Ludassy Mária, Fejtő Ferenc, Vajda Mihály, Szabó Miklós, Rezsőházy Rudolf, Faragó Béla, Kende Péter, Federigo Argentieri, Varga Csaba, Timothy Garton Ash, Andrew C. Janos és számos további nyugati szerző civilitás-konceptiója, de ide lehet sorolni a csíkszeredai KAM kutatóinak tájékozódási-elméleti irányvonalát, a kolozsvári filozófusok/filológusok kiterjedtebb körének vagy a vajdasági Symposion folyóirat szerzői körének törekvéseit is (utóbbiak persze szükségképpen a civil/önszervező kreativitást a fennálló etnikai állam elleni önkreatív szférában törekedtek fölfedezni és ezzel erősíteni is).

Némiképp szándékosan áttekintésem végére hagytam Molnár Miklós (1990) könyvét, több okból. Az 1990-ben Párizsban megjelent könyv (*La démocratie se lève à l'Est. Société civile et communisme en Europe de l'Est: Pologne et Hongrie*) alapjául szolgált magyar akadémiai nagydoktorijának megvédéséhez, s magyarul is megjelent *A demokrácia hajnalodik Keleten* címmel. Molnár kötete az első talán, amely magyar nyelven összehasonlító civiltársadalom-történeti elemzésként készült el, ráadásul abban a kontextusban, amely a „gorbacsovi áttérés”, a Kádár-rendszer legitímációs összeomlása és a lengyel változások párhuzamaival dolgozza ki elméleti alapjait. Ráadásul teli van a kortárs publicisztika szolgáltatta példákkal, esemény-történettel, s mindezek előképeként a Hegel előtti társadalomtudományig, Benjamin Constant munkásságáig megy vissza. Egy korszakot lezáró munka tehát, amelynek téziseiben Molnár ismerteti a nyugati vitákat és a hazai recepcióra is figyelmet fordít. Raymond Aron, Guy Berger, Claude Lefort, Jacques Rupnik, Garton Ash, Pierre Hassner, Adam Michnik és Norberto Bobbio szerepelnek főbb hivatkozásai között, jelezve egyúttal azt az utat is, amelyet a nyugati szemléletváltozás megtett Kelet-Európa-felfogásának átalakítása érdekében. Molnár szerint „a civil társadalom általános ideálja és követelése nem elég az új paradigma kialakításához”: a társadalom valódi közérzete, az „átvett” minták és értékek átszűrése, a nemzeti ellenállás és a kulturális identifikáció belső erősítése jól szolgálhatja azt, hogy „a kommunizmus alatti jelen csak negatív modellként szerepet játszó” nyugati minták óhajtása olyan keretek között maradjon, amelyet mind a politikai kultúra és a hagyomány, mind pedig a demokratikus szükségletek a maguk módján alakíthatnak, társadalomválasztás lehetőségévé tehetnek.

Molnár Miklós Mrozek „zuhanás-jelenségét” használja intő példaként írása végén: azt hitték repülnek, holott zuhantak e régió társadalmi. A civil társadalom hazai szakirodalma e zuhanással szembeni emelkedéseket, hrabali „zsebcselket” és történelmi erejű társadalmi törekvéseket dolgoz fel. A recenzens ez áttekintés után úgy érzi, a civil társadalom életre keltése vagy talpra állása csupán hazai előtörténe-



RECENZIO

tét élte az első évtizedben. A kilencvenes évek jelenségei, immár a reményeken és velleitásokon túl a cselekvések és válságmegoldások évei lesznek, a kétezres évek ennél is többek: a civilitás intézményesülési időszaka, a korábbi „másként gondolkodás” új szezonja, majdan a „civil körök” magánosítási gyakorlata, s napjainkra immár az „utca-szintű tiltakozás” kultúrájának, a „civil szervezetek” teljes kelet-európai megbélyegzésének és a politikai szabadságtörekvések új mederbe terelésének időszaka inkább. Az itt feldolgozott-utalt-ajánlott szakirodalom nem adhat „szárnyakat” a felröppenéshez, de talán a most az eljövendő válságkorszakhoz szolgálhat értelmezési „hálóként”, hogy ama bizonyos zuhanás ne érjen túl hamar véget.

A civilek hatalma – hangszóró a kézben

A fentiek körvonalai akkor kapnak igazán belakott teret, ha figyelembe vesszük, hogy a civil társadalom rendszerváltás közben és utána ki-/átalakult fogalomköre, az NGO-k életre hívása, ezres nagyságrendű tömegesedése és napjainkban épp a kormányzati oldalról a civilitás elszánt, adminisztratív és áldásosan bürokratikus korlátozása (megfegyvelése, jogainak hatalmi kontrollja, megfélemlítésének állammonopolista és manipulatív megszorításai) hogyan jelennek meg a civil oldalról nézve, a polgárosodási, liberális, önszervező társadalmi szféra és értékrend fókuszában. A civilitás egykoron a feudális államiság és a hasonlóképpen túlhierarchizált egyháziság ellenében kimódolt eszköz volt (és sok helyütt maradt is), melynek jelentősége nemcsak a mindenkori kormányzattól, uralkodótól, államberendezkedéstől független önszerveződés szempontjából állt fenn, hanem az önkormányzatiság, a polgári egyesületek, a nyilvánosság, a szolidaritás, a jóléti önkéntesség, avagy épp a hatalomkritikai beszédmódok szempontjából volt mindez lehetősége és egyben szabad útja a hatalom elvitatásának, legitimitása megkérdőjelezésének is. A civil, vagyis a városlakó polgár öntudata az ókortól kezdve rendelődött alá a közösség akaródzásainak, a hatalmi elit korábbi „szolgáló” funkciója pedig épp ellentéte volt és maradt a civilségnek. Lettek tehát ellentétesek egymással, s ma a hatalomkorlátozás részben már elit-feladat, de midőn nem igazán érvényesül, az állam megszűnik „éjjeliőr” lenni, napi működésében a kontroll eszközei már meggyengülnek, s ilyenkor erősödik a civil szféra, amely megtalálja a maga hatalmi réseit, „szektor”-feladatait, önkéntes vállalásait is. Ámde reggelente az állam is fölébred, sőt ma már éjjelente is lehallgat, megfigyel, detektál, keres, nyomoz, korlátoz – akár a hálószozáig hatoló készlettel vagy kamerával is.

Magam okkal igyekszem itt a háttérben maradni, nemcsak mert a helyi társadalomról készült (monografikusnak látszó, de valójában a fogalomtörténetből a hazai jelentés-árnyalatokat hangsúlyozni és fölismerni törekvő) cikkeket, tanulmányokat, köteteket írtam a nyolcvanas évek közepétől, hanem mert arra a fölismerésre is juthattam, hogy helyi (köz)igazgatás, lokális önszerveződés, civil kezdeményezés sok-



RECENZIO

féle lehet, sokfelé tart és sokcélú lehet, de mindezek csak igen elvétve, esetlegesen szolgálják a helyi célokat és építő-főlemelő érdekközlőket. Időközben izmos igazgatáskutatási és irányításméleti szakirodalom erősödött meg (legerősebben Pálné Kovács Ilona tollán), külön elemzési szférába került a nyilvánosság egész szerepe és intézményesültsége (Nagy Endre, Tamás Pál, Kovács Éva, Horányi Őzséb, Argejő Éva, Császi Lajos, Síklaki István, Terestyéni Tamás munkáira talán elég itt utalni), alapos történettudományi apparátus mozdult meg a helyi önmeghatározások szemlézése révén (Benda Gyula, Tóth Zoltán, Ö. Kovács József, Gyáni Gábor, Glózer Rita műveit kiemelve), hatalmas néprajzi-helytörténeti feltáró gyűjtés indult a kutatók mikroközösségi fókuszváltásával (Sárkány Mihály, Barna Gábor, Fejős Zoltán, Niedermüller Péter, Andrásfalvy Bertalan, Kovács Ákos, Imreh István, Cseke Péter, Biró A. Zoltán, Bodó Julianna, Oláh Sándor, Gagy József anyagaiban gazdag a forráskészlet), de elkülönült a társadalomföldrajzosok (Keményfi Róbert, Bugovics Zoltán, Szoboszlai Zolt, Cséfalvay Zoltán, Beluszky Pál) vagy a médiakutatók egyre gyarapodó köreinek témakörünkhöz közeli vagy távoli érdeklődése is (Szijártó Zolt, Guld Ádám, György Péter, Vásárhelyi Mária), tematikusan árnyalódott az agrár- és szervezetszociológusok kereső fókuszja ugyancsak (Kovács Imre, Bódi Ferenc, Juhász Pál, Laki László), meg a kulturális antropológusok (Letenyei László, Kotics József, Papp Richárd, Farkas Judit, Povedák István, Feischmidt Margit) lokalitás-fókuszú érdeklődése – vagyis a helyiség egész horizontján szinte áttekinthetetlen sűrű rétegződésben kezdtek mutatkozni a civil kezdeményezések megismerésének, elhelyezésének új csomópontjai.

Más, de korántsem érdektelen kérdés itt, hogy új változat jelent meg a civilításban a határokon túli kisebbségek autonómiaigényeinek megfogalmazási problematikái révén, s még újabb akkor, amikor már maga az államhatalom készletet, kedvezményezi, serkenti, szorgalmazza, olykor támogatja is a civil szféra formálódását (lásd pl. polgári körök kialakítását országos szintű mozgalomban, nem-kormányzati szervezetek életre kelését az elmúlt negyedszázadban, vagy akár hatalom- és társadalomkritikus tömeg önkreatív betagozódását félkatonai szervezetekbe, vagy épp a CÖF előtérbe juttatását a politikai szcena eseménymenetében). De itt immár az is kérdésessé válik, akkor még civiliségről van-e szó, vagy családságról, a hatalmi tér civil segítségével kiterjesztett ügyeskedéséről, ha ez utóbbi úton indul tovább a territorializált, eluralt, megszállt civilítás, államosítottá válik a helyi-polgári-lakossági-közösségi kezdeményezés megannyi eseménye? Amikor még a népfőiskolai mozgalom megújulása, a kulturális autonómiák gazdasági eltartó erejének növekedését szolgáló kultúragazdaságtani törekvések hatása, vagy a nonprofit szektor finanszírozási-vállalkozási autonómiája még további kérdésköröket kapcsol a helyi-települési-vállalkozási-túlélési szférákhoz, vagy ugyanezt teszi a szociálpolitika, cigánykutatás, autonóm életforma-közösségek ökofalusi megjelenését vagy a koldusközösségek és lakhatási jogok kutatására fókuszáló egyre több szakember, akkor már éppen a megfontolás határán áll, miképpen is alkotunk fogalmat olyan kezdeményezések-



RECENZIO

ről, melyek sem az államberendezkedés, sem a gyülekezési törvény, sem a párttámogatási vagy pártalapítási szabályozók felől nézve nem nyerhetnek főhatalmi legitimitást, hisz ezek esetében az uralom elvitatása sokkal hangsúlyosabbá válik, a tilalom-határok megsokszorozódnak, a bázisközösségek pedig mikrohálózati szférába húzódnak vissza (lásd ehhez T. Kiss – Tibori 2017). Egyszóval: a hatalom által kisorsított politikai térben adott esetekben és időszakban főszerepet kaphatnak olyan társadalmi (civil, önjelölt, helyi, érdekcsoportos, képviseleti, nem-intézményes) ön-reprezentációk, melyek a napi sajtóban és a főútvonalakon is az „utca szintű politizálás”, az „Occupy-mozgalom”, a Tanítanék Mozgalom, a Milla, a Hallgatói Hálózat vagy A város mindenkié alakjában jelennek meg..., s akkor ezek mégiscsak civilek a szó tradicionális értelmében, ugyanakkor a polgári ellenállás új formáit is előveszik, kitalálják, megkonstruálják, leleményesen kezdeményezik és megfelelő új hatalomkritikai pozíciókat is találnak hozzá. Ilyenek például az egyre hatékonyabbnak tetsző állampolgári kezdeményezések, provokált népszavazások, plakátkampányok, polgári engedetlenségek, új mozgalmak, állandósult demonstrációk, petíciózások, önkéntes megtagadási játszmák, melyek az ismét ébredező civil társadalom előjelei, lásd erről Udvarhelyi (2014); Misetics (2010), Krasztev – Til (2013) újabb munkáit.

Erről az utcai szintű, politikai és társadalmi térben új erőként megjelenő, meglepetéseket kínáló, váratlan, kiszámíthatatlan és efemer engedetlenségi világról szól a társadalmi közjó és a politikai érdekszférák kortárs csatáinak megannyi változatát áttekinthető rendszerbe tagoló, újabban megjelent könyv, Antal Attila szerkesztette munka, amely tizennégy tanulmányban járja körül a mai civiltársadalmi jelentéstartalmakat. A civilek hatalma kötet² politológusok, jogászok, filozófusok, szociológusok, ügyvéd, szociálpszichológus, kulturális antropológus, közgazdász, közösségfejlesztő, médiakutató szerzők, akadémiai munkatársak és egyetemi emberek, társas kapcsolatok széles mezőivel foglalkozó szakmabeliek tanulmányaiból áll, akik szinte mind a maguk tudásteréből, tapasztalati világából és mások kutatásaiból összegzik a civil világ mai állapotrajzát.

A testes „kézikönyv” mintegy kiemelt ismertetését nemcsak újdonság-mivolta adja, hanem fontosságát tükrözi az áttekinthető múltkép, s párhuzamosan a jelen állapotrajza is. Eltérő kutatástechnikák lakoznak benne, de ha apróbb eltérésekkel is, mindannyian ugyanazt a főirányt, a közpolitika, nyilvánosság és az új tömegmozgalmak mozgásdinamikáját belátni törekvő alapszempontra érvényesítik. Ha föltételeződik, hogy állampolitikai szinteken a működési stratégia a „hard power” (kényszerítés) technikáival él, akkor szinte kézenfekvő, hogy a társadalmi védekezés, és maga a „védekező társadalom” alapműködési rutinja a „soft power” (a késztetés) programosságával fog élni és tud is élni. A kötet (szerkesztői bevezetón túli) első keret tanulmánya Ágh Attiláé, aki „vitairatában” a civilek hatalmáról ír, s közelebbről a véde-

² Antal Attila (2016): *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Noran Libro, Budapest: 333.



RECENZÍÓ

kező társadalom mai magyar helyzetéről, készítéseiről, kooperatív megoldásairól, a részvételi demokrácia Közép-Kelet-Európában kialakulni látszó alapdimenzióiról, melyek egyre inkább a „semmit rólunk nélkülünk!” álláspont körül alakulnak, hiszen a kiüresedő és devalválódó demokráciák struktúraváltásainak hősei, részint szervezet-emberek, részint viszont mozgalmi emberek, akik a (liberális) piaci viszonyok közötti szociális támogatási modelleket, mintákat és utakat keresik vagy érvényesítik is. A képviseleti demokrácia jelezhető csődjeinek klasszikus szakirodalmá mentén maga is rávilágít a konstruktív, pozitív civil és a „negatív civil”, a jó és a rossz civil, a közjogi és a makropolitikai modellektől eltérő dinamikájú „társadalmi közép” új normarendszerének kialakulási fázisaira (11–46).

Új szempont-együttesre, a közjó és a civilek képviseleti világa melletti populista és szélsőséges szerveződések, negatív politikai fejlődéshelyzetek veszély-zónájában jelen lévő érdekek és tömegek, a liberalizmustól távolodni kívánó vagy depolitizálódó politikai világok kritikai értékelésére fókuszál Antal Attila (47–60); a kormányzati szándékok (NER) és a politikai irány- és kormányváltás új stratégiái felől tekinthető NGO-k, civil kódex és új, közhasznú, jogiasuló formájú társadalmi mozgások szervezetrajzát adja Sebestyén István (61–84); új mozgalmi formák, ciklusok és alulról szerveződő érdekérvényesítési csapdák vagy kiutak belső vidékeire vezet Kerényi Szabina (85–102) akiknek írásai az első fejezetet alkotják. Nincs mód itt minden írást érzékeny körvonalakkal jellemezni, így hát csak jelzem, hogy a második fejezet közbizalom, közhatalom és civilség témaköre már a nonprofit szervezetek jogi szabályozásait, állami ügytelenségeit és zavarodottságait, bizalomhiányos tömegtevékenységek normáit és „részvételi fordulat” felé navigáló tömeges helykeresések témaköreit mutatja be Bíró Endre, Nagy Ádám, Oross Dániel és Péterfi Ferenc tanulmányai révén (105–197) a harmadik, „Civil esetek” keret cím alatti tanulmányok pedig tényleges esetsorokat követnek, a lakásfoglaló mozgalomtól a gender-ellenes hazai diskurzusokon át a kormányzati civilek nemzetközi hatásgyakorlási módjain át a civil nyilvánosság formálódásának kísérleteiig és a norvég civil támogatások elleni kormányzati támadás-sorozatig követik a kortárs folyamatokat Tóth Fruzsina, Lehotai Orsolya, Varga Áron, Zsolt Péter és Torma Judit alapos dolgozataiban (201–281). Végül a hazai NGO-k korai, még késő szocializmus kori kialakításáig visszatekintve is az elsők közötti kutatója, Kuti Éva értékeli a tartós trendeket és múlt zavarokat, beleértve a civilség trendkutatási és jövődőlhető stratégiai szerepváltozásait is (283–304).

A könyv nem csupán alcímében hordozza a politikai tér birtokbavételéért folyó harc jellemzését, a kiszorítási és bekebelezési küzdelmeket, erőhatások konfliktusát tükröző szimbolikus politikák föltérképezését. A látható és a sejtelmesen rejtőzködő folyamatok a késő-szocializmus korában teljességgel „fű alatt” meginduló mozgalmak részint mai újraéledését tükrözik, részint a látható felszínen immár megjelenő, „szárba szökkenő” aljnövényzet dzsungelre emlékeztető kuszaságát is megjelenítik. A politikai tér meghatározása, értéke, birtoklása vagy kisajátítása oly régóta alap-



RECENZÍÓ

vető felülete a civilségnek, hogy e folyamatok talán másképpen nem is nyerhetnének teret, mint magában a térszemlélet, a makropolitikai térben kimódolt mikropolitikai milió birtokbavétele árán. De (Ágh Attila szavaival) „A sokat emlegetett hasonlattal a demokrácia épületébe nem költöztek be a lakók, és csupán a kiüresedett, tönkreelitesedett képviselői demokrácia jutott nekik. Magyarán, nem teljesedett ki a nyugatias civil társadalom mint a fenntartható demokrácia alapszintje, nem épült ki a társadalmi közép 'emelete', és ezért beomlott a tetőszintje is. Nem csoda persze, hogy ez az állampolgárok nélküli és feletti demokrácia pocskékul működött...” (23).

Ezért aztán a megmaradó világok állapotrajza kínálta virtuális birodalomban lakozás, tervezés, építkezés és életvitel több mint képtelenné, lehetetlenné vált. Egyelőre. S ez nem pusztán jóslat, vágyakozás, hanem a civilitás alapszabálya is: amire engedélyt kell kérni, amit lehet megtagadni vagy fölülről és kívülről korlátozni, szankcionálni vagy ellehetetleníteni, az nemcsak összedől idővel, de megteremti új építőit, a civilizáció hagyományát (mindennek ellenére) alapvető programként váló állampolgári magatartások túlélő stratégiáit, a civilek hatalmát is.

Irodalom

- Antal Attila (2016): *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Noran Libro, Budapest
- Arato, Andrew (1987): *Civil társadalom, társadalomelmélet és államszocializmus*. In: Századvég, 3.
- Ágh Attila (1984): *A politika világa*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Ágh Attila (1987a): *Védekező társadalom*. In: *Magyar Tudomány*, 7–8.
- Ágh Attila (1987b): *Politikai reform és civil társadalom*. In: *Magyar Tudomány*, 10.
- Ágh Attila (1989a): *Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Ágh Attila (1989b): *A századvég gyermekei*. KJK, Budapest
- Balogh István (szerk.) (1994): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA PTI, Budapest
- Bruszt László (1987): *A több szolamú politikai rendszer felé*. In: *Valóság*, 5.
- Bruszt László (1995): *A centralizáció csapdája. Átiratok sorozat*, Savaria University Press, Szombathely
- Csanádi Mária (1994): *Honnan tovább? T-Twins*, Budapest
- Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.) (1992): *Állam és polgár*. MTA PTI, Budapest
- Csizmadia Ervin (1989): *Milyen civil társadalom van és milyen nincs Magyarországon?* In: *Kritika*, 5.



RECENZÍÓ

- Fischer András – Levendel Ádám (szerk.) (1992): *Átéptítés alatt*. Századvég Kiadó, Budapest
- Fricz Tamás (1987): *Az individualizáció esélyei*. In: *Valóság*, 5.
- Gáthy Vera (szerk.) (1989): *State and Civil Society*. Szociológiai Intézet, Budapest
- Gati, Charles (1991): *Füstbe ment tömb*. Századvég – Atlantisz, Budapest
- A. Gergely András (1994): *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. MTA PTI, Budapest
- Gombár Csaba (1989): *Borítékolt politika*. Pénzügykutató Rt, Budapest
- Gyáni Gábor (1991): „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén. In: *Századvég*, 1.
- Hahn István (1985): *Álomfejtés és társadalmi valóság*. Akadémiai székfoglaló. Akadémiai Kiadó, Budapest. <http://docplayer.hu/26383922-Ertekezések-emlekezesek.html>
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc (1993): *A modernitás ingája*. T-Twins, Budapest
- Janos, Andrew C. (2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia. Kelet-Közép-Európában*. Helikon Kiadó, Budapest
- Kemény István (1991): *Polgárosodás – polgárjogok nélkül*. In: *Közéből s távolból*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Kiss Mária Rita (1987): „Civil” és „más” társadalmak. In: *Magyar Tudomány*, 7–8.
- Kolosi Tamás – Papp Zsolt (1973): *A társadalmi struktúra történelmi alakváltozásai*. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Krasztev Péter – van Til, Jon (2013): *Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelleseknek és békésekknek*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Lengyel László (1994): *Korunkba zárva. 2000 – Pénzügykutató*, Budapest
- Löfler Tibor (szerk.) (1989): *Az állam varázstalanítása. Válogatás a mai nyugatnémet politológiai irodalomból*. JATE, Szeged
- Magyar Nándor László (1990): *Civil társadalom: utópia vagy realitás*. A Hét, Bukarest, június 18.
- Márkus Mária (1992): *A szükségletek politizálódása*. In: *Szociológiai Szemle*, 3.
- Misetics Bálint (2010): *Othontalan, csupa-csősz világ. Hajléktalanság és kriminalizáció Magyarországon*. In: *Replika*, 71: 29–44.
- Miszlivetz Ferenc (1993): *A lehetséges határainak újrafogalmazása. Átiratok sorozat*, Savaria University Press, Szombathely
- Miszlivetz Ferenc (1995): *Vadkelet-party. Átiratok sorozat*, Savaria University Press, Szombathely



RECENZÍÓ

- Molnár Miklós (1982): Pouvoir et société civile dans les pays de l'Europe de l'Est: concepts et réalités. Cadmos, Automne
- Molnár Miklós (1985): Système communiste et société civile. In: Communisme, 8. 66/b.
- Molnár Miklós (1990): La démocratie se lève á l'Est. Pologne et Hongrie. P.U.F, Paris – Genève.
- Papp Zsolt (1982): Polgári társadalom és politikai állam. In: Bihari M. (szerk.): Politika és politikatudomány. Gondolat Könyvkiadó, Budapest: 188–222.
- Pataki Ferenc (1993): Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle. MTA Pszichológiai Intézete, Budapest
- Pokol Béla (1986): Alternatív utak a politikai rendszer reformjára. In: Valóság, 12.
- Szabó Ildikó (1992): Az ember államosítása. In: A pártállam gyermekei. Politikai szocializáció Magyarországon, Budapest. epa.oszk.hu/00000/00015/00058/pdf/09szemle_164-168.pdf
- Szabó Máté (1980a): «Societas civilis» és «bürgerliche Gesellschaft». In: Magyar Filozófiai Szemle, 4.
- Szabó Máté (1980b): A »polgári társadalom« kategóriája a mai társadalomtudományokban. In: Filozófiai Figyelő, 1–2.
- Szabó Máté (1981): Éjjeliőr volt-e a liberális állam? In: Világosság, 5.
- Szabó Máté (1985): Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Szabó Máté (1987): Új társadalmi mozgalmak. A »védekező társadalom« előőrsei? In: Magyar Tudomány, 7–8.
- Szabó Tibor (1987): Védekező társadalom. In: Magyar Tudomány, 7–8.
- Szalai Erzsébet (1993): A hatalom metamorfózisa. Átiratok sorozat, Savaria University Press, Szombathely
- Szelényi Iván (1992): A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai. MTA PTI, Budapest
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, Budapest
- T. Kiss Tamás – Tibori Tímea (2017): Civil kurázsi. Magyar Népfőiskolai Társaság. Bibó István Népfőiskolai Alapítvány, Kővágóörs
- Udvarhelyi Éva Tessa (2014): Az igazság az utcán hever. Napvilág Kiadó, Budapest
- Urbán László (1987): A túlmunkával védekező társadalom. In: Magyar Tudomány, 7–8.